

Комп'ютерні технології в етнології: удосконалення інструментарію або методи етнометрики

Інформаційна революція, що пов'язана з застосуванням та поширенням комп'ютерів і, як наслідок, зміною обсягів і якостей інформації, торкнулася всіх галузей людської життєдіяльності. Не обійшла вона стороною і гуманітарні науки. Останні не тільки одержали новий технічний інструмент, без якого складно уявити практику сучасного вченого, а й відкрили нові перспективи, що мають методологічну спрямованість. Так, наприклад, зародилася і успішно розвивається історична інформатика, або "кліометрика", як міждисциплінарна галузь знань, спрямована на обслуговування пізнавальних завдань і розкриття евристичного потенціалу джерел¹.

Настали зміни і в етнології, фольклористиці, археології та інших польових науках. Варто відзначити, що представники даних дисциплін скористалися комп'ютерними технологіями надмірно прагматично, мало рефлексуючи з приводу змін, що відбуваються. Використання електронних технологій вже фактично переросло в галузь теорії пізнання, а не лише обслуговування безпосередніх тактичних завдань. Наприклад, бурхливий розвиток "аудіовізуальної антропології" явно переріс суто демонстраційну ілюстративність і являє собою новий формат пізнання етнокультурної самобутності населення Землі². Складно уявити також сьогоднішні дослідження толерантності та міжетнічних зв'язків без серйозних кількісних методик, що безсумнівно сприяють удосконаленню таких напрямків, як етносоціологія чи етнопсихологія³.

Дослідницькі напрямки у сучасних антропологічних студіях виявляють дві основні методологічні тенденції. Одна з них виступає за сталий підхід якісної інтерпретації, поширення методів включеного спостереження. Умовно така модель може бути названа "феноменологічною"⁴. Вона веде до домінування постмодерністського погляду на предмет та завдання досліджень і вже отримала значні результати. Інша тенденція, яку умовно зазначимо як "постпозитивістська", зводиться до інтенсифікації наукового процесу етнологів, зокрема шляхом кількісних методів⁵. Показово, що в обох випадках не заперечується перспектива застосування електроніки, але її значення дещо різне – від технічного засобу фіксації до серйозної гносеологічної моделі.

У контексті цього варто поділитися досвідом використання електронних технологій у практиці нашого регіонального центру. Акцентуємо увагу на тих аспектах, що напевно є загальними для багатьох, хто проводить експедиційні дослідження на сучасному етапі. Багато в чому це скоріше приводи до міркування і розробок, ніж уже сформована методична система. Від наукового суспільства зараз залежить складання нового напрямку знань – **"етнологічна інформатика"** або **"етнометрика"**. Вона може бути визначена як *галузь трансдисциплінарних знань, яка спрямована на вивчення закономірностей процесу інформатизації етнологічних досліджень та освіти; в її основі знаходиться сукупність теоретичних та прикладних знань, необхідних для створення, збереження та використання електронних версій етнографічних джерел усіх видів*. На відміну від кліометрики, основну роль тут мають грати питання створення джерельної бази та можливості її верифікації.

Нині навряд чи хто зможе провести дослідження без залучення комп'ютера. Він непомітно став необхідною складовою як методики, так і методології нашої науки. Діалог між технікою та вченим і є предметом уваги нового наукового напрямку, вірніше, з'являється модель трикутника: "культура – наука – електроніка". Зрозуміло, що стосунки між двома першими є визначальними, а роль комп'ютера – прикладною. Проте значення електронізації і суспільства, і науки поступово змінює цю ситуацію. До неї потрібно підійти з добре відомого в етнології семіотичного підходу – техніка ніколи не замінить вченого, вона призначена полегшити його роботу. Разом з тим, вона має привчити дослідника будувати свій процес за зрозумілою інформаційною логікою. І можна сказати, що ця логіка стала надійним арсеналом, якщо не кожного вченого-польовика, то принаймні товариства етнологів в цілому.

У досвіді етнологів нові технології приводять до чіткого структурування постанови дослідницьких завдань (надання їм алгоритмічної форми), удосконалення процесів створення та збереження джерельних матеріалів (бази даних, електронні версії матеріалів, універсалізація форматів інформації тощо), продуктивності кількісних методик в інтерпретаційних напрямках. Оскільки корисними є рефлексії з приводу подолання антропологічної дистанції між дослідниками та носіями певних культур, оскільки назріла й необхідність усвідомлення професійної специфіки діалогу з цифровим обладнанням.

З цим ми зіткнулися, відроджуючи традиції етнографічної роботи на кафедрі археології і етнології України ОНУ ім. І.І.Мечникова протягом останнього десятиліття. Методичною основою наших досліджень стали відомі етнографічні програми в Україні, які були адаптовані до регіону і приведені у відповідність до власних завдань⁶. У підготовці до експедиції, її проведенні й узагальненні польових матеріалів, тобто на всіх етапах дослідницьких робіт комп'ютер дуже швидко став відігравати допоміжну роль. Розгортаючи роботи зі студювання по окремих мікрорегіонах та поселеннях і різними етнічними групами, стало зрозумілим, що обсяг емпіричних відомостей непомірно зростає, розширювалося і коло розв'язуваних проблем Одеського національного університету. Від суто глибинних і тематичних інтерв'ю паралельно ми перейшли до фіксації на основі біографічних спогадів (life-stories), що дозволило простежити діахронні зміни, ставити питання про виразність і самотність культури та самосвідомості населення у поліетнічних середовищах. Прислужилися в таких середовищах тематичні бланки для фіксації термінів. Особливі підходи сформувалися до застосування анкет щодо вивчення соціально-нормативних явищ, ідентичності, толерантності тощо. Масштаби, дослідницькі завдання і, не в останню чергу, нарощування матеріально-технічної бази та її вдосконалювання привели до усвідомлення важливості **системного** використання комп'ютерних можливостей. Але перед нами обкреслилися наступні групи питань:

- яким чином можна використовувати потенціал нових технологій для вирішення конкретних дослідницьких завдань; яким шляхом можна застосовувати кількісні й формулярні дані для розкриття феноменів культури та етнічних спільностей;

- як ефективно пристосувати можливості комп'ютера для описів і фіксацій спостережених у полі явищ та процесів; яку одиницю сприймати як елементарну (біт-байт – "етнографічний факт") у практиці етнографічної роботи, а що – як сукупність даних, аналогічну джерелу-"файлу"; як формалізувати польову документацію і як удосконалити прийоми польової роботи;

- проблема перетворення джерел в електронний формат, робота з етнографічними базами даних і, в перспективі – створення віртуальної бази даних по окремих регіонах і зрощування її в єдину мережу.

Наочно взаємозв'язок цих завдань можна показати у вигляді наступної схеми:

комп'ютера, а поставити його в залежність від конкретних завдань. Щоб виправдати даний підхід, необхідно було, щоб уже на рівні постановки проблеми включалися можливості електронних технологій. Такий синтез логічного, програмного і технічного потенціалів приводить до створення адекватних етнографічних джерел. І виявилось, що відповіді на всі питання знаходяться скоріше в гносеологічній площині, аніж мають виключно технічний зміст.

За приклад тут можна взяти проект етносоціальної паспортизації, розпочатої нами в Кілійському районі Одеської області 1998 – 1999 р.⁷ У результаті було створено багатомірну

комплексну базу даних по населенню регіону (35 тисяч осіб). Робота з нею надалі допомогла вирішувати питання етнічного складу населення, демографічного розвитку, міжетнічної взаємодії і ряду інших. Відпрацьована методика продовжує застосовуватися нами до господарських книг сільрад. Завдяки роботі з такого плану масовими за характером інформації джерелами дозволяє розкривати безліч кількісних характеристик етнічних процесів, еволюцію територіальних громад, розвитку сімейних інститутів, шлюбний ринок, інтенсивність соціальних зв'язків. Еволюція цих досліджень цілком логічно вписується в сучасні методики когортного, дисперсного і регресивного аналізів кількісних даних. Поступово ці ж методи стали застосовуватися до інших статистичних матеріалів XIX – XX ст. Завдяки їм дуже вдало ведуться дослідження "культури повсякденності" населення південного заходу України. На основі формулярних джерел (Ревізські переписи, метричні та клірові відомості, військово-фіскальні описи тощо) вдається здійснити реконструкції історико-генетичного змісту.

Безсумнівно, що на етапі формування дослідницьких завдань комп'ютер не може замінити особистість етнографа. Однак знання останнім особливостей комп'ютерних алгоритмів та можливостей дає змогу формулювати питання в такий спосіб і в такому форматі, що це значно спрощує роботу вченого. Є надія, що надалі під ці завдання програми будуть не тільки пристосовуватись, а й писатися. Такі зміни відбулися буквально на наших очах у соціології.

Відомо, що розробляються універсальні варіанти програм для фіксації польових матеріалів і наступної роботи з ними. Наведемо відомий нам приклад вдалого складання програми "ДІОС" науковим товариством з аналогічною назвою в Болгарії, під керівництвом д-ра Тоші Спиридонова (2001 р.). Аналогічні розробки ведуться на кафедрі етнографії Санкт-Петербурзького університету, кафедрі антропогеографії Бєлградського університету. Варто відзначити досвід Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України зі створення електронної бази даних тематичних та біографічних наративів. Але поки що більшість з нас користується комерційними загальнодоступними версіями програм (Microsoft Word, Excel, Photo-Shop і інші).

Успішніше розвивається безпосереднє використання комп'ютерної техніки для практики польової роботи. Етнографи Одеси в цьому плані набули непоганого досвіду. Методичною основою стало те, що сама культура є умовно структурованою і, отже – може бути представлена у вигляді сукупності формалізованих типологічних описів. З цього представлення будуються усі відомі нам запитальники–програми етнографів, фольклористів, антропологів. Використовуючи це, можна вибудувати категоріально–таксонометричну низку–модель, якій підпорядковувати усі факти, що фіксуються. Наприклад: "Житло" – "Стіни" – "Глинобитні": *"При румунах у нас з чамура будували хати, намешають глини з пологою, потім вальки надєлають і стіни кладуть..."*... У цей же принцип можуть бути укладені й особисті спостереження кореспондентів, і фотографії, і відеозаписи, і всі інші загальновідомі форми здобуття інформації під час польових досліджень. Тобто, структуроутворюючим залишається наукова програма, яка повністю може перетворитися на комп'ютерний алгоритм. Це, до речі, відповідає й усвідомленню того, що польовику треба знати ЩО запитувати, лишаючись при цьому "tabula rasa", яка не вправі впливати на інформацію респондента.

Ідея універсальної наукової програми, яка б використовувалася якомога ширше, залишається ідеалом сучасної етнографії. Водночас сам розвиток науки, як і можливості електронізації операцій збору та роботи з джерелами, ще більш актуалізує питання такої програми. І скільки б не відстоювалися позиції феноменологічного підходу і методу включеного спостереження, вони ніяк не можуть зняти з порядку денного важливість принципової єдності в описах. Хоча б для проведення синхронних аналогій та виділення деяких типологічних і картографічних рис. Подібна структура може бути досить стійка, а от наповненість може характеризуватися різноманіттям як явищ, так і авторських підходів.

Етнографічне джерело по своїй суті може бути і формулярним, і масовим. Отже, для роботи з ним цілком можна і треба використовувати сьгоднішні кількісні методи. Усвідомлюючи це, варто відзначити, що подібного роду дослідженням серйозно перешкоджає відсутність єдиної електронної бази даних у порівнянних форматах.

Практика роботи в одеському регіоні показує, що досягнуто визначеності в основних видах польової документації: щоденник–зошит, описи для фіксації (аудіо, відео, фото, ма-

люнків і креслень, сканованих фотографій), бланків для фіксації термінів, анкет, запитальників, інвентарних описів і карток. Формалізація документації привела до зручності їхнього заповнення в електронному форматі. З розвитком матеріально-технічної бази (наявністю належної кількості ноут-буків), можливо, що і заповнення буде відбуватися безпосередньо у полі. Зручність полягає й у єдності всіх форматів інформації – наприклад, розташування в одному файлі фото респондента, креслення його будинку й аудіозвіту про інтерв'ю.

Упровадження комп'ютерів у практику етнографічного дослідження спочатку визначило кількісне розширення емпіричних даних. Згодом воно змінило її якісно. Тепер складно собі представити рішення конкретного завдання без застосування інформаційних технологій. Принциповим моментом у польовій роботі стало максимальне наближення явища, що спостерігається, чи процесу їхнього електронного моделювання у звітах.

Технічно полегшує ці можливості виготовлення креслень та малюнків, занесення фото й відеоматеріалів, цифрових записів інтерв'ю тощо. Все це значно наближає зафіксоване явище до реальності, відбиваючи різні формати його проявів.

Деякі форми роботи з'явилися саме завдяки цифровим технологіям. Так, протягом останніх п'яти років збирається колекція копій фотографій із сімейних альбомів. Завдяки цьому описувані явища і комплекси культур стають безпосередніми й наочними. На сьогодні це понад п'ять тисяч одиниць, що розкривають побут кінця XIX – XX ст. українців, росіян, болгар, греків Півдня України.

Від простої культурно-побутової наочності в антропологічній інтерпретації фотографія може стати важливим джерелом щодо вивчення окремих спільностей. Так, наприклад, по-різному в етнічних групах комплектується сімейний альбом – невід'ємний атрибут родини XX ст. – він нерідко відповідає глибині історичної пам'яті (кількість поколінь), відбиває світоглядно-естетичні особливості (які події та у якому форматі зображаються під час фотографування). Ці зібрання можуть бути розглянуті як візуальна складова соціальної практики та досвіду, котра визначається водночас розвитком масової та етнічних культур⁸.

Комп'ютерні технології дають змогу створювати зручні польові звіти, до яких входять усі формати дослідницької документації – текстові, аудіо, фото, відеоматеріали. Така універсалізація файлів різного характеру може бути обладнана пошуковою системою, що робить її вдалою з поглядів пошуку потрібних одиниць інформації. Підкреслимо, що такі звіти надають можливості широкого використання – подані як веб-сайт або CD ці звітні джерела стають доступними і надійними в плані збереження результатів праці.

Відбуваються зміни і в самій експедиційній роботі. Якщо колись студент пожартував наприкінці інтерв'ю: "Щось ще згадаєте, скиньте мені на е-майл!", то зараз це вже не сприймається як гумор – наші кореспонденти отримують запитання та пересилають відповіді за допомогою Інтернету.

Відзначимо також, що і сам комп'ютер, вірніше породжуваний ним веб-простір, та його користувачі стають цікавим дискурсом для сучасного етнолога. У цьому напрямку нами розпочато кілька досліджень. Особливо варто сказати про роль електронної техніки у семіотичному просторі сучасної одеської квартири. Вибіркове опитування підтвердило ставлення до нього до як межового об'єкта (схожого з архетипічним "вікно"), "чоловічого", за своїми властивостями, ракурсу. Не менш показові результати отримано в результаті інтернет-опитувань чат-менів, тобто відвідувачів форумних сайтів. Дослідження віртуального спілкування переконливо показало, що веб-простір наповнено виразними відносинами і якість, а його користувачі можуть бути охарактеризовані як одна з сучасних субкультур. Самобутність даної культури характеризує як наявність особливого аргю, етикету, тематичної спрямованості та знакової насиченості діалогів.

Таким чином, досвід нашого центру в застосуванні комп'ютерів під час етнографічної роботи показує наступне:

- головні труднощі виявляються не стільки в недосконалому матеріально-технічному базі, скільки в нерозв'язаності окремих теоретико-методичних питань;
- комп'ютер є важливим інструментом, а інколи – невід'ємним суб'єктом польової етнографічної практики;
- удосконалення застосування ЕОТ в етнографічному дослідженні залежить від вирішен-

ня логічних завдань – таких, як чітке розуміння поняття "етнофакт" та "етноджерело", типологічне структурування попередніх етнографічних матеріалів тощо;

– масове використання комп'ютерних технологій в етнології та суміжних науках має привести до формування трансдисциплінарних напрямків (наприклад, "етнологічної інформатики" або "етнометрики" як напрямку, що вивчає сукупність алгоритмічних і технічних завдань застосування кількісних методів у пізнанні етнічних спільностей та їхніх культур, а також створенню, збереженню і роботі з електронними варіантами етнографічних матеріалів).

¹Мионов Б.Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях. – Л., 1991; Бородин Л.И. и др. Историческая информатика: курс лекций. – М., 1996; та інші.

²Про це свідчить безліч фестивалів етнографічних фільмів, візуальні бази даних у інтернет-просторі, популярність каналів "Discovery Channel" тощо. Див., наприклад: Александров Е.В. Спектр проблем визуальной антропологии // VI Конгресс этнографов и антропологов России, Санкт-Петербург, 28 июня – 2 июля 2005 г.: Тезисы докладов / Отв. ред. Ю.К.Чистов. – СПб., 2005. – С.381; Keifenheim V. Der Einastz von Film und Video // Methoden der Volkskunde / Gottsh S., Lehmann A. – Priemer, 2001. – S.249 – 264.

³Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследований. – М., 1984; Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1998. – С.180–197; Крысько В.Г. Этнопсихология и межнациональные отношения: Курс лекций. – М., 2002.

⁴Бернштам Т.А. Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры (теория и практика этнографических исследований). – К., 1993.

⁵Про зміст такої дискусії щодо "об'єктивності" етнографічних досліджень див.: Форум. Исследователь и объект исследования // Антропологический форум. – 2005. – №2. – С.9–135; Полевая кухня: как провести исследование / Под. ред. Н.Гончаровой. – Ульяновск, 2004; Ярская-Смирнова Е.Р., Романов П.В., Михель Д.В. Социальная антропология современности: теория, методология, методы, кейс–стади. – Саратов, 2004.

⁶Пригарин А.А., Агафонова Т.А., Пригарина Т.В., Петрова Н.А. Быт и культура населения Степной Украины: программа для сбора полевого этнографического материала. – Вып.1. – Одесса, 1996; Пригарин О.А., Агафонова Т.А., Ганчев О.І., Захарченко Г.М., Петрова Н.О., Тхоржевська Т.В., Серебрянникова Н.І., Ніколіна І.М. Побут та культура населення Степової України: програма для збору польового етнографічного матеріалу. – Одеса, 2000.

⁷Павлишин А.Т. Этносоциологические методы в экспедиционных исследованиях Подунавья (на материалах села Мирное Килийского района Одесской области) // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю ОДУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2000. – С.393–398.

⁸Це розуміння фотографії як об'єкта й суб'єкта польової роботи та інтерпретації культур сформульовано та обґрунтовано в: Collier John Jr. Visual Anthropology: Photography as a Research Method. – Holt, Rinehart and Winston, 1967; Principles of Visual Anthropology / Ed. Hocking P. – The Hague/Paris, 1975.